

Тетяна Бевз

«УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: СУПЕРЕЧНОСТІ ОЦІНОК І ВИСНОВКІВ

У статті розглядаються новітні оцінки Української революції. Знання про Українську революцію досі залишається плюралістичним та дискусійним. Дискурсивні практики Української революції нерідко знаходяться між поширенням міфів сучасників і продукуванням нових національних стереотипів. Розбіжності у поглядах провідних дослідників цієї тематики формують дискурсивну практику Української революції як державницького проекту в національному/інтернаціональному вимірі.

Ключові слова: Україна, Українська революція, дискурс, українські вчені, зарубіжні вчені, оцінки.

Tetyana Bevz. «Ukrainian Revolution» in the scientific discourse: contradictions in evaluations and conclusions. The article deals with the latest assessments of the Ukrainian Revolution. Knowledge of the Ukrainian revolution remains pluralistic and controversial. The discursive practices of the Ukrainian revolution are often found between the spread of myths of contemporaries and the production of new national stereotypes. The discrepancies in the views of the leading researchers in this topic form the discursive practice of the Ukrainian Revolution as a national project in a national / international dimension.

Key words: Ukraine, Ukrainian revolution, discourse, Ukrainian scholars, foreign scientists, assessments.

Ідеї революційного перетворення суспільно-політичного устрою мали і мають ідеологічну і праксеологічну цінність для різних соціальних груп, для численних і різноманітних суб'єктів

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

історико-політичного процесу і, зокрема, політичних партій. Ці ідеї знову і знову уможлиблюють, провокують, підштовхують до технічних і технологічних, економічних та політичних, наукових та ідеологічних революцій.

У нашій свідомості досвід революцій початку ХХ століття поступився місцем українському досвіду потрясінь 1990-х рр., які за масштабом змін також можна вважати революцією (або контрреволюцією). Наскільки б критично ми не сприймали те, що відбувається з революцією як ідеєю або міфом у наші дні, одне залишається незмінним – розглядати революцію поза політологічним контекстом її репрезентації сьогодні не можна. Дослідження дискурсної природи владних відносин, опосередкованість нашого сприйняття того, що відбувається, призоєю медійних стереотипів переконують нас у цьому.

Феномен революції потребує теоретичного осмислення, яке становить методологічну значимість для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, які вивчають проблеми соціальних змін. А все це підводить нас до думки про необхідність постійного дослідження феномену «революції» і перегляду наповнення поняття «революція».

2017 рік – це рік сторіччя Української революції, яка стала ключовою подією ХХ ст. для українців, проголосивши Українську Народну Республіку. Саме тоді назва «Україна» стала офіційною назвою держави, а «українське питання» було поставлене у центр світової політики. Термін «Українська революція» досить стрімко увійшов у науковий, політичний та медійний дискурси сучасної України, зазнавши за 26 років незалежності певної трансформації. Зокрема, при Леоніді Кравчуку відзначали річницю «Української демократичної революції 1917–1918 років», при Леоніді Кучмі – річницю «Української революції 1917–1920 років», при Вікторі Ющенку – уже «Українську революцію 1917–1921 років». Аналогічна назва й в Указі Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» – «Українська революція 1917–1921 років» [1].

За роки незалежності України у науковому середовищі здійснено ревізію старого дискурсу «революцій» та методологічну переорієнтацію, подолано радянську інтерпретаційну парадигму

подій, творчо застосовано напрацювання діаспорних учених, розширено межі дослідницького дискурсу, частково подолано диспропорцію у висвітленні окремих періодів Української революції, здійснена спроба інтеграції української науки у сучасний світовий простір. Сучасна українська історіографія практично, за деяким винятком, відмовилася від використання терміна «громадянська війна» у контексті подій Української революції у зв'язку з відсутністю «масштабних внутрішніх війн на ідеологічному ґрунті».

Водночас залишається низка питань, які потребують вивчення, аналізу та уточнення. Одне з них – це реакція світової спільноти на події 100-річної давнини тоді й тепер. Зазначимо, що термін «Українська революція» з'явився безпосередньо у період революції 1917–1921 рр. Ним оперували політичні та партійні діячі, його використовували у різноманітних документах політичні партії, користувалася цим терміном у 1917–1921 рр. і періодична преса, у тому числі й зарубіжна. Так, у найдавнішій у світі україномовній газеті «Свобода», що виходила з 1893 р. у Нью-Йорку, 17 липня 1917 р. була опублікована стаття Василя Білінського «Чотири місяці революційного життя на Україні», в якій йшлося про «відкриття» світові 35-мільйонного українського народу, про невіру українців московським обіцянкам і бажання досягти за будь-яку ціну негайної автономії України [2]. Найдавніша в Україні щоденна газета, яка виходила з 1880 р. у Львові, у вересні 1917 р. надрукувала статтю І. Крип'якевича «Півроку української революції», в якій йшлося про те, що «організація українства перейшла будь-які сподівання і серед загальноросійської анархії Україна виглядала найкраще зорганізованою провінцією» [3]. Відзначалося, що «українську політику від початку знаменувала велика обережність і поміркованість, однак швидкий розвиток революційних подій, незвичайний поступ освідомлення широких мас, вплив інтелігентних сил до Києва створили нові перспективи і українська політика перейшла до ширшого формулювання своїх завдань» [3]. У грудні 1917 р. західний експерт зі східних питань Роман Кноль використав категорію «Українська революція» як антитезу російській революції».

Після революції, перебуваючи в еміграції, М. Шаповал окреслив резонанс, який мала Українська революція у світі: «По цілому світі прокотилось і прогриміло ім'я України, що змучена і окрадена повстала до боротьби за своє людське право. Кілька років цілий світ чув і чує й тепер ім'я України, це веде до того, що світ таки пізнає справу нашу, визнає її за справедливу і своєю опінією підтримуватиме існування України, як рівноправного члена всесвітнього суспільства» [4].

Через сторіччя важливим, на наш погляд, є проаналізувати позиції, бачення та оцінки учасників тих подій зразу після Української революції і сьогодні, нашими сучасниками як за кордоном, так і в Україні з'ясувати, наскільки змінилися підходи, трактування та розуміння подій столітньої давнини.

Перші автори, які відтворювали події 1917–1921 рр., теж досить активно користувалися саме терміном «Українська революція». Так, спочатку його почали використовувати у мемуарній літературі. Зокрема, О. Назарук у Відні у 1920 р. опублікував мемуари за назвою «Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції». Дещо пізніше з'явилися і мемуари В. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921 рр.» (Львів, 1927). Сьогодні ці спогади лягли в основу створення документального фільму. Генеральний писар Центральної Ради, один із лідерів УПСР П. Христюк свою чотири томну працю назвав «Замітки й матеріали до історії української революції», яка вийшла друком у Відні у 1921 р. У 1922 р. була опублікована праця І. Мазепи «Большевизм і окупація. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції» (Львів–Київ, 1922). Тенденція вживання терміна «Українська революція» продовжувалася в українській діаспорі.

В умовах незалежності України з'явився великий пласт робіт, присвячених проблемам Української революції. Варто зазначити, що багато авторів і у назвах своїх робіт використовували словосполучення «Українська революція».

Нашою метою є загострити увагу на тому, що переважна більшість праць з використанням у назві терміна «Українська революція», по-перше, з'явилася зразу ж після поразки визвольних змагань, а по-друге, новий сплеск таких праць був пов'язаний з

періодом набуття Україною незалежності (1991 р.). Крім того, слід наголосити, що існує значна кількість праць, де категорія «Українська революція» замінена на термін «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «національно-визвольна революція», «національно-демократична революція», «національно-визвольний рух», «українські національно-визвольні змагання», «українська визвольна революція» та інші. Часто вживаються і інші словосполучення, зокрема, «революція в Україні»; «революційні події в Україні», а також – «російська революція в Україні».

Деякі сучасні науковці поєднують термін «Українська революція» і «визвольні змагання». Так, Б. Андрусишин навіть у назві своєї монографії – «У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань» визначив ці терміни як два послідовні етапи – 1917–1918 рр. – Українська революція, а з 1918 р. – визвольні змагання [5].

Не зайвим буде зазначити, що у сучасній науковій літературі трапляється термін «дві революції». Проте він з'явився ще у 20-х р. ХХ ст. М. Шаповал у своїй ґрунтовній праці «Велика революція і українська визвольна програма» доводив, що поворотним моментом в історії Української революції стала заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка та відхід від справ В. Винниченка: «В середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху. Друга революція вступила в добу затяжної і трагічної кризи» [4]. Отже, друга революція, за М. Шаповалом, – це доба Директорії.

Доречним буде наголосити, що деякі вітчизняні вчені, а ще більше зарубіжні, насамперед, російські, негативно ставляться до терміна «Українська революція». Як на досить промовистий приклад можна послатися на статтю І. Михайлова «Украинская революция», или Революция на Украине?», в якій він «Українську революцію» називав міфом і піддав різкій критиці дослідження українських учених, які вивчають добу Української революції [6]. Дещо іншою була позиція В. Булгакова у статті «Семнадцатый век и семнадцатый год», опублікованій у журналі «Родина». Автор

ззначав: «Революційні події на Україні 1917–1921 роках тепер часто називають «самостійною національною революцією». Однак уся ця калейдоскопічна круговерть з короткочасним пришествям до влади різних політичних сил була своєрідною, але невід’ємною частиною тодішнього всеросійського хаосу. ... Розпад, як і наступне відновлення імперії, являли собою об’єктивний процес, і українська революція виявилася у нього природно вписаною» [7].

Інше розуміння «Української революції» у американського історика-слависта Марка фон Гагена, який закликав західних учених звільнитися від штампів неусвідомленого імперіалізму, здійснити внутрішню деколонізацію революційного простору, перестати інтерпретувати його як нібито єдину російську революцію [8]. С. Дацюк аргументовано доводив, що «Українська революція 1917 року, яка відбувалася паралельно з так званою Руською революцією, має право так називатися через більш різноманітне ідеологічне спрямування. Вона: демократична, націоналістична, капіталістична, соціалістична, анархістська, козацька, або гетьманська» [9]. Це її відрізняло від революції російської.

Варто наголосити на принципових відмінностях Української революції від російської. По-перше, революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й ту частину українських земель, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне Буковину, Галичину й Закарпаття; по-друге, Українська революція, на відміну від російської, мала іншу політичну програму. У Росії центральною проблемою була зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завданням же української національної революції було створити державу для нації, позбавленої державного існування [10].

Виявив певну оригінальність у визначенні відмінностей української і російської революцій Марк фон Гаген, зазначивши, що, «оскільки колишній президент України Леонід Кучма назвав свою книгу «Україна не Росія», так само Українська революція – це не російська революція, незважаючи на її нерозривні і фатальні зв’язки з цією революцією» [11].

Аргументуючи свою позицію щодо відмінностей української і російської революцій, англійський історик Форд Кріс* зазначав, що услід за падінням самодержавства Українська революція почала відрізнятися на фоні загальноросійської революції, поставивши завданням досягнення національного самоуправління. Рух, центром якого стала Українська Центральна Рада, був блоком середнього класу, селянства та української частини робітничого класу [12].

Щодо терміна «Українська революція», то сучасний науковий дискурс Української революції потребує визначення, яке досі є не чітко сформованим і неоднозначним. Загалом усталеної традиції трактування терміна немає, радше йдеться про феномен «Української революції» чи її концепцію. Наявні визначення на зразок: Українська революція – «низка подій, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою українського народу в 1917–1921 роках» [13], чи Українська революція – суперечливе й динамічне явище національної історії. Її сутність становить наповнення різноплановими подіями, які розвивалися у хаотичній й системній формі [14]. Ці визначення не розкривають суті поняття і потребують серйозних досліджень.

На думку західних науковців, «Українська революція – транзитна між російською та східноєвропейською революціями» (Марк фон Гаген), «типове явище східноєвропейських нацистворчих процесів» (Марек Корнат). Заслуговує на увагу позиція білоруського історика Ніни Стужинської, яка стверджувала, що «в українців є Велика українська революція, тому що вони зрозуміли – цей фрагмент був стертий, а там є про що писати. В українців була своя мотивація і плани на революцію» [15].

Підміна дискурсу історіографії на державотворчий ідеал під час реконструкції революційного процесу призвела до розбіжності

* Форд Кріс – історик, соціальний філософ, чільний активіст британського соціалістичного руху. Тривалий час належав до світового «News and letters committee», заснованого видатним марксистським філософом ХХ ст. Р. Дунаєвською (США), пізніше до Альянсу за робітничу свободу (www.workersliberty.org). Він є провідним європейським дослідником історії українського соціалістичного руху початку ХХ ст.

періодизації революції в різних парадигмах, де за критерій було обрано генезис форм національної державності. До сьогоднішня верхня межа революції залишається дискусійною. Цікаво, що одні і ті самі науковці чи навіть інституції послуговуються різними хронологічними межами. Для прикладу: відділ історії Української революції 1917–1921 рр., тоді як в «Енциклопедії історії України» йдеться про Українську революцію 1917–1920 рр. Існують й інші погляди. Зокрема, професор Я. Грицак запропонував значно розширити хронологічні межі Української революції, датуючи їх 1914–1923 рр. Польський дослідник Марек Корнат доводить, що «Українська національна революція, якщо взяти це поняття за слушне, повинна розглядатися у контексті геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, яка була викликана Великою війною» [16]. Український філософ Сергій Дацюк початок революції також датує 1914 р., при цьому стверджуючи, що Українська революція не закінчується 1923 р. Вона продовжується через діяльність ОУН та УПА аж до 1953 р. А потім відновлюється в незалежній Україні – Революція на граніті, «помаранчева революція», Революція Гідності, включно з російсько-українською війною [9]. З'являються аргументи на користь обмеження подій революції лише 1917–1918 рр.

Російський дослідник О. Шубін стверджував, що до листопада 1918 р. революційні події в Україні розвивалися в рамках російської держави. Тільки з розпадом Австро-Угорщини український революційний рух розгорнувся і за межами колишньої Російської імперії, в рамках світового революційного підйому 1917–1923 років [17].

Нещодавно вийшла книга українською мовою французького історика Еріка Онобля, в якій вміщено дві розвідки: нарис «Комунарські революції в Україні 1919 року», в якій подано інший погляд на події після 1917 р. Досліднику вдалося знайти в архіві документи про 33 комуні, що діяли в Ізюмському повіті з лютого по квітень 1919 р. Вони виникли відразу після повернення влади більшовиків на територію Ізюмщини. По суті, комунарський рух – «це була боротьба найбідніших із патріархальним укладом на селі» [18]. У монографії «Революція 1917 року: сто років дискусій

у Франції» Еріка Онобля відтворено політичні та культурні суперечки і дискусії у Франції, викликані подіями 1917 р. у Росії.

Аналізуючи події революції, Ерік Онобль акцентував увагу на політичній кон'юнктурі, характерній для наукових досліджень радянської доби, зазначаючи, що Україна, принаймні від кінця 1920-х років, зазнавала особливо інтервенціоністської «історичної політики» з боку держави. За винятком короткого періоду «перебудови» історію завжди подавали, зображали, викладали в навчальних закладах в ім'я якогось вищого принципу: раніше – партії [partii], сьогодні – Батьківщини [Patrie]. Однією з найперших жертв цього підходу була історія революції, яка раніше мала «білі плями», а тепер стирається. В будь-якому разі спосіб осягнення історії кардинально не змінився: героїчні постаті завжди слугують для влади захисним екраном. Учора прославляли Щорса. Сьогодні його ховають за жовто-блакитною запоною й потрібно прославляти героїв Крут [19]. Ерік Онобль доводить, що витлумачення історії 1917–1921 рр. обернулося сьогодні в Україні на питання ідентичності [19]. Крім того, французький історик наголошував, що відсутність майданчиків для дискусій між українськими і зарубіжними вченими суттєво позначається на рівні розвитку науки, призводячи до «консервації» підходів і методів, відсутності взаємообміну ідеями та думками [18].

У умовах російсько-української війни значного поширення набуло словосполучення проект «Україна». З такою назвою виходять книги [20], статті [21], фільми [22] з ідеєю, що проект «Україна» закритий. Понад те, сайт «Русский эксперт. Справочник патриота» у статті «Украина» констатував, що держава Україна перестала існувати у 2014 р.: «Україна – братерська Росії держава, яка існувала в 1991–2014 роках на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), що входила до складу Радянського Союзу» [23]. Наявність таких сайтів та текстів, розміщених на них, потребують належної політичної, юридичної та наукової оцінки.

Використовують словосполучення проект «Україна» й щодо подій Української революції, на кшталт: «Найтяжчою спадщиною радянського періоду, на наш погляд, потрібно визнати помилки і свідомі диверсії національно-територіального характеру: штучний

розвиток проекту «Україна», до 1917 року маргінального і роздмуханого ззовні, передача під юрисдикцію цього проекту споконвічно і стовідсотково російських земель, включаючи сакральні і рясно політі російською кров'ю » [24]. Коментарі тут зайві.

Проте тему територій у добу Центральної Ради порушує й на своєму сайті заборонена Комуністична партія України у публікації «Украинская революция» как эрзац-заменитель Великого Октября», зазначаючи: «При цьому Центральна рада постаралася прихопити якомога більше територій: апетити УНР поширювалися на Новоросію, Слобожанщину, Катеринославську, Херсонську, Холмську губернії, частково на Тавриду, Курськ і Воронеж!» [25]. Негативну конотацію містить і оцінка відзначення 100-річчя Української революції, констатує, що «100-річний ювілей жовтня нові покоління жителів зустрічають в «декомунізованій» країні. Необандерівська УІНП декларує: ніякої «так званої Жовтневої революції», Україна відзначає свою власну дату – «100-річчя боротьби. Українська революція 1917–1921». Про «століття боротьби» сильно сказано, якщо врахувати, що УНР у всіх її іпостасях не проіснувала і чотирьох років, у квітні 1918 року Центральну раду розганяв німецький військовий патруль, у березні 1919 року була проголошена УСРР зі столицею в Харкові» [25]. Власне, не лише російська пропаганда намагається перекреслити роль і значення Української революції, а й заборонена Комуністична партія України.

Українська революція 1917–1921 рр. стала біфуркаційною точкою руху до незалежності, який привів до відновлення української державності в 1991 р., задала українському суспільству цілком певну якісну парадигму, зародила процес формування модерної політичної нації, відродила традицію державності. Про масштабність здійсненого можна судити з того, що до 1917 р. упродовж століть термінів «Україна», «українець» зовсім не було в офіційному вживанні, і саме зі здобуттям ними повноправних «прав громадянства» почалося відродження української нації.

Знання про Українську революцію досі залишається плюралістичним та дискусійним. Дискурсивні практики Української революції нерідко знаходяться між поширенням міфів

сучасників й продукуванням нових національних стереотипів. Розбіжності у поглядах провідних дослідників цієї тематики формують дискурсивну практику Української революції як державницького проекту в національному/інтернаціональному вимірі.

Українська революція як явище, як суспільний феномен мала глибоке коріння, була викликана цілим ланцюгом історичних закономірностей і, по праву, займає своє місце серед визвольних процесів народів Європи і всього світу. Однак доводиться констатувати, що багато аспектів цього неординарного феномену досі не мають адекватного осмислення, що і зумовлює концентрацію додаткових дослідницьких зусиль на цьому напрямі.

1. Историк Касьянов о «провале» и значении украинской революции 1917 года. 08.01.2017. URL: <http://rian.com.ua/interview/20170108/1020312974.html>

2. Білінський В. Чотири місяці революційного життя на Україні // Свобода. 1917. Ч. 83. 17 липня. С. 2.; Ч. 84. 19 липня. С. 3.

3. Крип'якевич І. Півроку української революції //Діло. 1917. Ч. 219. 18 (5 – за старим стилем) вересня. С. 1–2.

4. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. С. 252.

5. Див.: Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань. Київ: ФПУ, 1995.

6. Див. детальн.: Михайлов І. «Украинская революция», или Революция на Украине? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskaya-revolyutsiya-ili-revolyutsiya-na-ukraine>

7. Булгаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. 1999. №8. С. 107.

8. Hagen Mark von. The Imperial Turn, the Russian and Ukrainian Revolutions // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Гилішак, Володимир Бойко. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 31–69.

9. Дацюк С. Українська революція триває 103 роки. 10.11.2017. URL: https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_ukrayinska-revolyuciya-trivaye-103-roki/802885

10. Грицак Ярослав. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>

11. Hagen Mark von. The Ukrainian Revolution of 1917 and why it matters for historians of the Russian revolution(s). URL: <http://euromaidanpress.com/2017/09/15/ukraines-1917-1921-statehood-and-why-it-matters-for-historians-of-the-russian-revolution/#arvlbdata>

12. Форд Кріс. Українська революція 1917–1921 років: вирішуючи долю Європейської соціалістичної революції. 08.11.2010. URL: <http://commons.com.ua/uk/ukrayinska-revoljutsiya-1917-1921-rr-virishuyuchi/>

13. 2017-й – рік Української революції. 15.01.2017 // Народна армія. URL: <http://na.mil.gov.ua/43672-2017-j-rik-ukrayinskoyi-revoljutsiyi>

14. Корольов Г. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби української революції 1917–1921 рр. 05.09.2014. URL: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1409901327-&archive=&start_from=&ucat=&

15. Щербаков З. Историк Нина Стужинская: Беларусь была непригодным для революции краем. URL: <http://naviny.by/article/-20171107/1510060095-istorik-nina-stuzhinskaya-belarus-byla-nepriгодnym-dlya-revoljucii-kraem>

16. Корнат Марек. Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.) // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тилішак, Володимир Бойко. – Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 83.

17. Шубин О. «Ленин был готов дать независимость Украине». Как российская революция в 1917 году породила украинскую. 15.04.2017. URL: <https://lenta.ru/articles/2017/04/15/ukraine/>

18. Онобль Ерік. Революція 1917 року: французький погляд. 100 років тумачень і репрезентацій; / пер. з фр. А. Рєпа. Київ : Ніка-Центр, 2016.

19. Французький погляд на революцію 1917 року: історик Ерік Онобль презентував у Києві переклад двох своїх досліджень. 18.05.2017. URL: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2190-frantsuzkij-poglyad-na-revoljutsiyu-1917-roku-istorik-erik-onobl-prezentuvav-v-kiyevi-pereklad-dvokh-svojjkh-doslidzhen>

20. Коровин В. Конец проекта «Украина». СПб: Издательский дом «Питер», 2015. 256 с.

21. Ищенко Р. Проект Украина завершен... 20.11.2014. URL: <http://www.parusk.info/2014/11/20/108991>

22. «Проект Украина». Фильм Андрея Медведева. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=bvpAeGeqd4Q>

23. Русский эксперт. Справочник патриота. Украина. URL: <http://ruxpert.ru/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0>

24. Смагин С. Россия и Революция: 1917–2017. 25.07.2017. URL: http://ruskline.ru/analitika/2017/07/2017-07-25/rossiya_i_revolyuciya_1917_2017/

25. «Украинская революция» как эрзац-заменитель Великого Октября. 09.11.2017. URL: https://www.kpu.ua/ru/88391/ukraynskaja_revolyutsiya_kak_ersatzszamenitel_velykogo_oktjabrja